

Erindringer om landssvigerne

*Søren Billeschou Christiansen
og Rasmus Hyllested er hhv
cand.mag.og Cand.scient.soc og
arbejder pt. på en bog om lands-
svigerne efter krigen*

Glæden d. 4. maj 1945 om aften var stor i de fleste danske hjem. Landet var endelige frit efter mere end 5 års besættelse, og det blev fejret på behørig vis med afbrænding af mørklægningsgardiner og lys i vinduerne. Men rundt omkring i hele landet sad der samme aften danskere og grublede over fremtiden. Hvad ville den kommende tid byde dem og deres nærmeste? Ængstelsen var velbegrundet for i modstandsbevægelsens illegale blade, som i det sidste krigsår var kommet i store oplag, var de blevet udråbt som forrædere af den værste skuffe. Forrædere, der var gået i tyskernes sold, og som skulle straffes, når befrielsen kom. De bange anelser blandt landsforræderne blev allerede få timer efter befrielsesbudskabet til virkelighed. Modstandsbevægelsen begyndte at anholde borgere, der var mistænkt for landsforræderi, og tusindvis af arrestationer fulgte i kølvandet. I alt blev ca. 40.000 danskere sat bag lås og slå - mistænkt for at være landsforrædere eller landssvigerne som man også yndede at kalde dem. I Danmark var den politiske virkeligheden skiftet fra en grumset ofte uklar stillingtagen overfor tyskerne til en knivskarp sort/hvid holdning, der ikke kunne rumme de mindste fejltrin i forholdet til besættelsesmagten. Det offentlige rum blev skueplads for en skarp opdeling af befolkningen – dem der havde været de gode, og dem der havde været de onde.

Hvordan slog den nye politiske virkelighed igennem overfor landssvigerne, hvilke faktorer var udslagsgivende for opgørets gennemførelse, og hvordan huskes landssvigerne i dag? Dette er omdrejningspunkterne for denne artikel.

Historie Netmagasinet
www.historie-nu.dk

Historie-nu.dk er et gratis historie magasin, der sætter nutiden i perspektiv, giver baggrunden og skaber diskussionerne.

Eksklusion

I månederne omkring befrielsen blev der fremmanet et vidtfavnende nationalt fællesskab, som omfattede både politikere, modstandsbevægelse og borgere. Alle havde nu deltaget i kampen mod tyskerne, og hvis man ikke havde været involveret direkte, drejede det sig om hurtigst muligt at få det til at fremstå sådan. Det handlede med andre ord om at blive inkluderet i fællesskabet, og i denne proces var det nødvendigt, at eliminere

alt der opfattedes som modsætninger hertil. Gruppen af ekskluderede bestod af personer, der på en eller anden måde kunne kobles til tyskerens virke, og dermed åbenlyst havde handlet imod nationens interesser, dvs. landssvigerne.¹

Trangen til at tage afstand fra besættelsesmagten, nationalsocialismen og landssvigerne var så stor, at folk stimlede sammen for at håne landssvigerne ansigt til ansigt, når misdæderne blev anholdt og ført gennem gaderne. Værst ramt blev gruppen af tyskerpiger, der i mange tilfælde blev klædt nøgne og klippet skaldede i fuld offentlighed som straf for deres intime forhold til tyske soldater. Hele situationen i den første tid efter befrielsen bar præg af folkefest, hvor en euforisk stemning over befrielsen blandedes med en trang til at udpege og fordømme de personer, der blev anset for landssvigere.²

Befolkningens store engagement i opgøret hang dels sammen med lettelsen over at være kommet ud på den anden side af besættelsen, som i den sidste tid var ensbetydende med Schalburgtage, clearingmord og en stor frygt og usikkerhed for den umiddelbare fremtid. Dels må man forestille sig en situation, hvor store dele af befolkningen følte en form for skyld over ikke at have deltaget mere aktivt i modstanden mod tyskerne. Derfor var der behov for en renselsesproces, hvor befolkningen kollektivt kunne pleje sin dårlige samvittighed ved aktivt at udpege og udelukke landssvigerne som gruppe³ og dermed indgå på den sejrende side i det nationale fællesskab.

Når opgøret fik det omfang, det fik skyldtes det ikke kun befolkningens stormløb mod besættelsesmagtens hjælpere. Der var flere politiske faktorer, som fik afgørende betydning for opgørets karakter. Modstandsbevægelsen stod omkring befrielsen som en væsentlig politisk magtfaktor og fik stor indflydelse på den befrielsesregering, der blev dannet umiddelbart efter d. 5. maj. Den kommunistiske del af bevægelsen ønskede at revolutionere det danske samfund og stod dermed i skarp modsætning til de etablerede partier, der ville bevare førkrigstidens demokratiske system. Det politiske establishment, som i hovedsagen var rodet ind i samarbejdspolitikken, frygtede en kommunistisk magtovertagelse støttet af det russisk militær, som allerede havde besat Bornholm og i et forsøg på at tilfredsstille modstandsbevægelsen blev der indgået et kompromis, som gav bevægelsen stor indflydelse på retsopgøret og resulterede i en strengere praksis overfor landssvigerne.⁴

Kommunistforskrækkelsen blev forstærket af tvivlen om Sovjetunionens intentioner ved Danmarks østlige grænse, og der var usikkerhed om hvorvidt russerne, som ikke havde accepteret Danmark som allieret nation, ville rømme Bornholm. Som en reaktion på den kommunistiske trussel og i et forsøg på at genvinde den politiske magt tog politikerne æren for, Danmarks forholdsvis milde skæbne under besættelsen og argumenterede for, at den samarbejdspolitiske linie havde været en paraply for en aktiv og passiv modstand. De havde således bevidst ført en politik, der skulle bringe Danmark igennem krigen uden større skade. For at forstærke effekten af udsagnet var det samtidig i samarbejdspolitikernes klare interesse, at få et skarpt opgør med landssvigerne og nazismen for at understrege danskernes afstandtagen fra taberne og på den måde komme til at fremstå som en demokratisk, antiautoritær/antitotalitær og dermed antikommunistisk stat.⁵

På den måde søgte politikerne at bringe Danmark ind under de vestlige

allieredes paraply med tilbagevirkende kraft. Det sikrede landet mod en kommunistisk magtovertagelse og samtidig medvirkede det til at fjerne befolkningens opmærksomhed fra samarbejdspolitikens tvivlsomme sider og satte dermed det politiske establishment i stand til at generobre den politiske magt i løbet af få måneder.⁶

Når både den politiske elite og de brede folkemasser havde interesse i opgøret, var det vanskeligt at regulere omfanget. Det ramte derfor meget bredt i den danske befolkning og med nogen grad af tilfældighed. Og var man først blevet inddraget i opgøret, var der sjældent en vej ud, ligegyldig om man blev udsat for det statslige opgør i retssalene eller det folkelige opgør, der foregik i medier og gennem eksklusion fra det sociale liv.

Arrestation & Internering

Det retslige opgør begyndte med, at modstandsbevægelsen og fra 13. maj 1945 det genetablerede politi foretog anholdelser af alle, der var mistænkt for landsforræderi. Baggrunden for de mange arrestationer var vidt forskellig, og selv ved den mindste mistanke om unational opførelse blev der skredet til anholdelse. Mange af de internerede landssvigerne havde ikke begået handlinger, der var strafbare efter gældende lovgivning, og de blev det heller ikke, da man 1. juni 1945 indførte de love, hvormed landssvigerne skulle retsforfølges. Lovene virkede med tilbagevirkende kraft og gjorde for eksempel krigstjeneste i Frikorps Danmark ulovligt. På trods af de nye love var mange af arrestanternes gerninger stadig ikke landsforræderi i juridisk forstand, og ca. 20.000 personer eller halvdelen af de internerede blev derfor løsladt.⁷ Det drejede sig bl.a. om tyskerpiger, der i befrielsens opkogte stemning var blevet ofre for befolkningens opsparede vrede. Hovedparten af de løsladte blev betragtet som "blakkede", det vil sige, at de selv havde været skyld i anholdelsen, fordi de under besættelsen skulle have opført sig unationalt. Det kom også til kende ved løsladelserne, hvor der blev udstedt såkaldte løsladelsesattester, hvorpå årsagen til frigivelsen var angivet. Stort set alle attester var enten røde eller grønne, hvilket betød, at der enten manglede beviser i sagen, eller at pågældende landssviger var blevet anholdt som beskyttelse mod befolkningens hævnthirst. Attesterne blev udstedt med det formål at give de løsladte mulighed for at dokumentere, hvorfor de var blevet interneret. Det kunne for eksempel være nødvendigt i forbindelse med jobsøgning eller arbejdsgivere, der undrede sig over, hvor landssvigeren var blevet af. Imidlertid fik attesterne den modsatte effekt, da de blev opfattet som et bevis for, at landssvigerne vitterligt var landsforrædere, de kunne blot ikke straffes af juridisk vej.⁸ Konsekvensen var, at alle internerede blev betragtet som forrædere af befolkning, der privat i bl.a. foreninger og klubber søgte at ekskludere landssvigerne. Man ønskede ikke, i en tid hvor påberåbelse af nationalsind var enormt vigtig, at være i stue med nogen, der havde optrådt unationalt

De psykisk abnorme

Medierne var skueplads for det folkelige efterkrigsopgør. Her kom opgøret til syne og blev

forstærket gennem journalister og redaktørers tendentiøse beskrivelser af landssvigerens handlinger.

Fra første færd fulgte medierne opgøret intenst, og retsopgørets mange tusinde sager blev vendt og drejet, både når der var tale om tiltalefrafald,

frifindelse eller dom. Opgøret fik lige så stor bevågenhed som den genvundne frihed, og den journalistiske stil var generelt meget løssluppen. Når journalister rapporterede fra anholdelser og retssager sidestillede de ofte landssvigerne med dyr og brugte tillægsord som "modbydelige" i fordømmelsen af de formodede landsforrædere. På denne måde blev landssvigerne beskrevet som alt det, den øvrige befolkning ikke var.⁹

I mediernes langt fra neutrale stil forekom i den første tid efter befrielsen en kategorisering af landssvigerne i forhold til karakteren af deres gerninger. Der var tale om et slags hierarki med specielle former for fordømmelse knyttet til forskellige handlinger.¹⁰

Stikkerne indtog en førsteplads i hierarkiet. I befolkningens bevidsthed var de besættelsestidens farligste kollaboratører, der aktivt havde tjent tyskerne ved at anmelde modstandsfolk og i flere tilfælde havde været skyld i andre danskeres død. Medierne fremstillede dem som værdiløse, kyniske og usympatisk beregnere – en særlig type, der ville gøre alt for penge og som derfor næsten ikke kunne betegnes som mennesker.¹¹ De landssvigere, der havde gjort tjeneste i Gestapo eller i de uniforme-rede hjælpekorps, Hipo- og Schalburgkorpset, blev også kraftigt fordømt. I trebindsværket "De Fem Lange Aar" der udkom i 1946, blev Hipo-korpset f.eks. anset for at have bestået af : *"(...) en stor Del af Undermaalere, der aldrig paa normal Maade kunde have gjort sig gældende i samfundet, men som nu (...) ved Hjælp af Maskinpistoler og Haandgranater tiltvang sig en Magtstilling"*.¹² Hele gruppen blev i medierne beskrevet som en samling ynkelige personer, som overvejende var tidligere straffede, hvilket kunne tilskyndede én til at tro, at de selvkært også var skyldige nu. Yderligere havde de ingen solidaritetsfølelse i forhold til deres kammerater i korpset, idet der ofte blev lagt vægt på, at nogle under politiforhør angiveligt uden tøven havde angivet navne og adresser på andre korpsets medlemmer. På den måde blev gruppen fremstillet i skarp modsætning til modstandsfolkene, hvis kammeratskab, solidaritet og sammenhold ikke kunne undermineres.¹³

En af de udskældte grupper var de danskere, der var draget i tysk krigstjeneste på Østfronten. Et andet af datidens omfangsrige værker om besættelsestiden "Danmark under Besættelsen" beskrev de østfrontsfrivillige som eventyrnaturer, der havde alvorlige karakterbrist eller manglende nationalfølelse. For yderligere at understreg gruppens afvigende natur fremhævede forfatteren, at der i de frivilliges rækker fandtes *"...adskillige Forbrydernaturer, straffede eller arveligt belastede Personer, for hvem Skændselsgerninger ikke krævede Selvovervindelse, og endelig fandtes der mangfoldige defekte Individuer, hvis Evne til Selvstændigt at vurdere Hvervemødernes Bravader var minimal, Taaber, som var ude af Stand til at gennemskue Hulheden og Fraserne i den nazistiske Presses Trommeild, Mennesker, for hvem Begreber som Ansvar, Ære og Pligt i dette som i Livets andre Forhold var uden reelt Indhold"*.¹⁴ Det skyldtes således ikke samfundsmæssige forhold, at de østfrontsfrivillige havde taget våben i hånd mod Danmarks allierede, men i stedet de frivilliges individuelle abnormitet.

Medlemmerne af DNSAP eller andre nationalsocialistiske partier blev i et vist omfang sidestillet med de bevæbnede grupper.¹⁵ De blev også anset for at være skyldige i landsforræderi, selvom det ikke var eller blev ulovligt at have været medlem af partierne, og blev som alle andre landssvi-

gere slået i hartkorn med den tyske nazisme og dermed draget til ansvar for krigsforbrydelser, holocaust osv. I det hele taget var der og er der stadig en klar tendens til at tro, at alle landssvigerne også var nazister eller i hvert fald sympatiserede med ideologien. I takt med at Nazitysklands forbrydelser kom frem, blev også landssvigerne incitamentet til at samarbejde med besættelsesmagten fremstillet i et efterrationaliserende perspektiv. De havde således vidst, hvad de var gået ind til, og parolen syntes at være, at de derfor ikke kunne undskylde eller bortforklare deres handlinger.¹⁶

Den generiske landssviger

Til trods for kategoriseringen af landssvigerne, var der således også klare fællestræk i fremstillingen af gruppen. Mediernes massive og konstante fordømmelse af landssvigerne gjorde at befolkningens indtryk af gruppens mangeartede handlinger og motiver eroderede og skabte en ens opfattelse af landssvigerne. Det betød at udhængningen af de groveste landssviger fik stor betydning for stigmatiseringen af hele gruppen, med det resultat at man blot på mistanken om tilknytning til besættelsesmagten kunne risikere at få tildelt landssvigerprædikatet med hele den tilhørende fordømmelse.

Landssvigerne, selv i den bredeste definition, blev alle hængt ud og betragtet som latterlige og uduelige igennem en ideologisk fordømmelse personificeret ved den tidligere DNSAP formand Frits Clausen. I starten af besættelsen var han blevet opfattet som en farlig mand, der var en trussel mod demokratiet. Nu blev han i stedet fremstillet som en fuldstændig uduelig og komplet latterlig person, som end ikke den tyske besættelsesmagt havde kunnet bruge til noget.¹⁷

Stigmatiseringen af landssvigerne indeholdte også andre fællesnævner. I en artikel i Politiken fra d. 31. marts 1946 blev gruppen fremstillet således: *"Som Helhed er det aandelig lavtstående og defekte Mennesker. 50 pct. er psykisk abnorme, men alligevel er de fleste af dem modtagelige for straf"*.¹⁸ Artiklen refererede til et foredrag holdt af overlægen Max Schimdt fra politiet, hvor han forklarede baggrunden for landssvigerne unationale opførelse. Avisen konkluderede: *"(...) at Nationalfølelse er et Tegn paa psykisk Sundhed og Styrke, kort sagt paa det, man kalder Karakter"*.¹⁹ Dermed måtte personer, der havde forbrudt sig imod nationen indeholde de modsatte karaktertræk.

Fremstillingen af landssvigerne som én afvigende gruppe kom med tiden til at dominere den kollektive erindring om besættelsen. Nuancerne fra den første tids stigmatisering forsvandt, og i stedet blev landssvigerne erindret som én afvigende gruppe, uden at skelne til hvad de enkelte landssviger havde gjort. Da de blev betragtet som afvigere skulle årsagerne til deres kollaboration ikke findes i det samfund, de var en del af. Samfundsstrukturen og den øvrige befolkning blev dermed frikendt, og erindringen om de "gode" og de "onde" blev vedligeholdt.

Men landssvigerne var ikke nogen afvigende gruppe, hverken i forhold til økonomisk, uddannelsesmæssig eller kriminel baggrund. Landssvigerne afveg ikke fra den gennemsnitlige befolkning, det slog kriminologen Karl O. Christiansen fast i starten af 1950'erne. Med Christiansens og andre mindre samtidige undersøgelser blev det en gang for alle slået fast, at forklaringen på nazismen og landssvigerne i Danmark ikke overvejende skulle overlades til psykiatrien eller søges i individuelle sociale vilkår.²⁰

Selv om Christiansen udgav bogen "Mandlige landssvigere i Danmark under besættelsen" i 1950 og sin doktordisputats "Landssviger kriminaliteten i sociologisk belysning" i 1955, var offentligheden imidlertid ikke lydhør overfor konklusionerne til trods for, at de var nyskabende. Budskabet passede ikke ind i den kollektive erindring, og offentlighedens interesse for retsopgøret og landssvigerne var kølnet. Befolkningen var træt af opgør.

Den gode historie

Med afslutningen på retsopgøret forsvandt landssvigerne efterhånden ud af offentlighedens søgelys.

De fik deres borgerlige rettigheder, som de havde mistet under retsopgøret, igen og op igennem 1950'erne kom den økonomiske højkonjunktur til Danmark med det resultat, at der også var brug for landssvigerne på arbejdsmarkedet. Fortiden var ikke længere så interessant for arbejdsgiverne, og det var lettere at holde sin baggrund skjult. Dermed undgik Danmark at få en pariakaste af politisk og økonomisk udstødte²¹, men den kollektive erindring om landssvigerne som en stærkt afvigende gruppe holdt ved. I pressen var beskrivelsen af de danske landssviger fra 1950'erne og frem stort set udelukkende præget af en sensationstilgang, der i behandlingen af gruppen refererede til de kendte landssvigerstereotyper og derfor kunne skabe overskrifter og forarge læserne.²² Landssvigerne og deres historie var en god historie, der kunne sælge aviser.

Det var ikke kun pressen, der betragtede landssvigerne som en god historie. Midt i 1970'erne udgav journalisten Erik Haaest således flere bøger, der var baseret på beretninger fra tidligere østfrontsfrivillige. Selvom Haaest arbejdede ud fra en journalistisk vinkel og muligvis med sensation og penge som det egentlige motiv, havde han gode kontakter i landssvigmiljøet, og hans bøger udfyldte en overgang et tomrum i danmarkshistorien. Bøgerne var på sin vis med til at sætte fokus på dele af landssvigergruppen, og gav de østfrontsfrivillige en hvis mulighed for at komme til orde, men formåede ikke at rykke ved offentlighedens forestilling om landssvigerne.

Journalisten Jens Branner gav som den første i et landsdækkende medie plads for interview med landssviger om deres baggrund og motiver. Som en pendant til en artikelserie om modstandsfolk interviewede han i 1975 tidligere østfrontsfrivillige og fhv. medlemmer af Hipokorpset og blotlagde væsentlige aspekter af deres historie.²³

I forbindelse med artiklerne talte Branner med den tidligere modstandsmænd og minister Frode Jakobsen, der slog fast, at landssvigerne ville gøre alt for at fylde ham med løgn. Jakobsen mente, at de der havde sluttet op om nazismen, var psykisk forstyrrede personer osv.²⁴ Branner forsøgte til en vis grad at tilbagevise stereotyperne ved at interviewe psykiateren Henrik Hoffmeyer, der i 1940'erne havde undersøgt ca. 50 landssviger og var kommet til den konklusion, at kun en mindre del af dem var psykopater eller sindssyge. Hoffmeyer påpegede desuden, at de landssviger, Branner havde interviewet, ikke var psykopater, men at de havde handlet normalt, når man tog deres baggrund i betragtning.²⁵ For første gang blev der i en større offentlighed prikket til myten om landssvigerens abnormitet og motiver.

I 1985 optrådte landssvigere for første gang som respekterede interviewpersoner i et elektronisk medie. På DR P1 deltog flere østfrontsfrivillige i en udsendelsesrække, hvor de primært fortalte om deres oplevelser i forbindelse med uddannelsen i Tyskland og kampene på Østfronten. Delta-gerne var, lige som hos både Haaest og Branner, alle anonyme, men udsendelserne var det første sted, hvor landssvigerne selv kunne fortælle deres version af historien. Samme koncept lå til grund for en radioudsendelse fra 1990, hvor en landssviger for første gang frivilligt optrådte som interviewperson under eget navn.²⁶

I efteråret 1987 og vinteren 1988 bragte DR TV en udsendelsesrække på 21 afsnit om besættelsen hvoraf to handlede om landssvigerne.²⁷ Mange af udsendelserne var forkortede tv-produktioner fra midten 1960'erne og frem, hvor DR var begyndte at producere udsendelser om besættelsen. Før den tid var emnet blevet skildret i dokumentarfilm, hvor efterkrigstidens stereotypisering og latterliggørelse af landssvigerne og besættelsesmagten optrådte.²⁸

Til trods for omfanget af udsendelsesrækken var der ikke levnet meget plads til beskrivelsen af landssvigerne og deres historie. I de to relevante udsendelser blev der ikke bragt interviews med landssvigerne, og i den ene udsendelse, der handlede om de danske nationalsocialister,²⁹ fandt en direkte latterliggørelse sted. Årsagen hertil skal måske findes i Norge, hvor den statslige tv-station NRK i 1981 bragte en udsendelsesrække, i hvilken norske landssvigerne fortalte om tiden i det norske nazistparti National Samling (NS). Udsendelsesrækken vakte et offentligt ramaskrig, og NRK blev bl.a. beskyldt for historieforfalskning.³⁰

Reaktionerne på den norske udsendelsesrække viste, at man skulle træde varsomt, hvis man for alvor ønskede at stille spørgsmålstejn ved den offentlige erindring om besættelsen. Derfor fortsatte den danske udsendelsesrække stereotypiseringen af landssvigerne, og besættelsen blev således fremstillet i modstandskampens lys. Myten fik lov til at leve.

Der skulle gå yderligere ti år, før landssvigerne optrådte på dansk tv. I 1995 producerede journalisten Søren Steen Jespersen udsendelsen "Dobbelt Forræderi", hvori to tidligere østfrontsfrivillige fortalte om deres tid i Frikorps Danmark og deres bevæggrunde for at melde sig. Jespersen rejste med interviewpersonerne til Narva i Estland, hvor de forsøgte at genfinde de steder, hvor deres kammerater var faldet.³¹ Kort tid inden havde to "tyskerpiger" stået frem på tv, hvor de fortalte om, hvordan de var blevet udsat for klipning og anden ydmygelse.³² De to udsendelser betegnede et skift i, hvad der kunne bringes i dansk tv, og lignende interviews har siden fundet frem til radio og tv. På denne måde blev det muligt for landssvigerne at fortælle deres version af historien til et større publikum. Udsendelserne har derfor været medvirkende til at stille spørgsmålstejn ved erindringen om landssvigerne og besættelsen. Samtidig har de været præget af forsøget på at fortælle en god/spændende historie, og derfor er der i udsendelserne lagt en form for offerperspektiv på emnerne.

Med årene, især efter den kolde krigs afslutning, er den journalistiske tilgang til landssvigerne blevet mere neutral i sin fremtoning, men et vist sensationspræg hersker stadig i dækning af emnet.³³ For eksempel kan historien om den mordmistænkte Waffen-SS soldat Søren Kam stadig skabe overskrifter. Senest i forbindelse med hans mulige udlevering til

Danmark.

Ny forskning

Med tiden begyndte det faghistoriske miljø også at interessere sig for landssvigerne igen. Nu var der imidlertid tale om en kritisk og mindre tentatiøs tilgang besættelsestidens historie. I 1984 udgav Ditlev Tamm doktordisputatsen "Retsopgøret efter besættelsen", der fik stor presse-omtale, og disputatsforsvaret i december 1984 blev et tilløbsstykke, hvilket viste at emnet havde stor interesse i den bredere offentlighed. Foruden de to officielle opponenter meldte der sig ni uofficielle, hvoraf de fleste havde været aktive i modstandsbevægelsen. Derimod var der ingen repræsentanter for landssvigermiljøet, der i virkeligheden var afhandlingens genstandsfelt.³⁴ Tamms bog solgte flere tusinde eksemplarer, og hans kritik af retsopgøret fik relativ stor gennemslagskraft i samfundet.³⁵ Bogen var med sit enorme kildegrundlag med til at skabe en nuancering af landssvigerens historie og åbnede op for andre kritiske studier af besættelsestiden og landssvigerne.

Det var dog først i løbet af 1990'erne at historikere for alvor viste interesse for landssvigerne og deres historie. Årsagen var bl.a. at arkivmateriale, der før havde været båndlagt, nu kunne undersøges og være med til at give svar på en række af landssvigerens forhold. Bøger om tyskerpiger, dansk nazisme og om besættelsestiden som kollektiv erindringer har skabt ny viden indenfor deres respektive felter og samtidig været med til at skabe debat om behandlingen af landssvigerne.

Mest røre har bogen "Under hagekors og Dannebrog" skabt, med bl.a. sandsynliggørelsen af at danske østfrontsfrivillige havde begået krigsforbrydelser. I sensommeren 1997 førte det til en omfattende debat, hvor der var røster fremme om, at nogle af de tidligere østfrontsfrivillige skulle retsforfølges for krigsforbrydelser. Da det samtidig kom frem, at tidligere frivillige modtog krigsskade pension fra Tyskland, vakte det endnu mere opstand.³⁶ Retssagerne blev dog aldrig til noget, og pensionen bliver udbetalt den dag i dag. Bogen bragte ny viden frem om de østfrontsfrivillige, der siden er blevet formidlet videre igennem enkelte radio- og tv-udsendelser.³⁷

Historien om de østfrontsfrivillige blev også taget op af to journalister, der til trods for dårlig research og misvisende resultater skrev en bog, der solgte et stort oplag.³⁸

Siden er det blevet til bøger om bl.a. Schalburgkorpset og National Socialistisk Ungdom. Besættelsen og landssvigerne er blevet et emne, der kan sælge.³⁹ Samtidig har bøgerne været med til at sætte nyt fokus på områder, der tidligere var mørklagt, og ikke passede ind i den kollektive erindring om besættelsen.

En øget nuancering af den kollektive erindring

Omkring 1995 begyndte den kollektive erindring om besættelsen så småt at skifte karakter. I forbindelse med 50 året for Danmarks befrielse fandt der i 1995 en markering sted med udsendelser i både radio og tv og med artikler i dagspressen. Dette jubilæum adskilte sig fra tidligere, idet nye emner, der ikke før eller kun meget sporadisk var blevet berørt, blev fremdraget. Den kollektive erindring blev dermed udfordret gennem behandling af bl.a. retsopgøret, de østfrontsfrivillige, tyskerpigerne, de danske nazisters børn og modstandsbevægelsens lidenhed. Tilgangen til emnerne var ofte et offerperspektiv, og fremstillingerne bar primært præg af

psykologiske og moralske fortællinger, der mere eller mindre var løsrevet fra deres historiske grundlag. Til trods for at en slags nuancering fandt sted, rykkede det, ifølge Bryld og Warring, ikke ved den kollektive erindring om besættelsen.⁴⁰

I forbindelse med 50-året for befrielsen holdt Ditlev Tamm landet over en række foredrag om retsopgøret. Her bemærkede han en ændring i opfattelsen af retsopgøret. I 1995 mødte han en anden stemning end ved en tilsvarende foredragsrække ti år tidligere. Det, der dengang havde været en provokation, var nu i vidt omfang accepteret. Ifølge Tamm var der i 1995 en langt større lydhørhed blandt både ældre og yngre tilhørere, for at opgøret med landssvigerne ikke havde været ufejlbarligt. Dette resulterede i, at der fra tilhørernes side til tider blev stillet spørgsmålene, om der ikke kunne gives amnesti eller slås en streg over det hele. Andre så mindre radikalt på sagen, og mente, at der burde udsendes en eller anden form for officiel tilkendegivelse om, at retsopgøret havde været for strengt hist og her, i hvert fald strengere end nødvendigt.⁴¹

Ændringerne, som begyndte at tegne sig i 1990'ernes billede af besættelsen, indfandt sig også i museumsverdenen. I 1995 reformeredes den noget forældede udstilling på Frihedsmuseet. Udstillingen havde stået nærmest urørt siden museets åbning i 1957 og var præget af de udstillinger, der var blevet arrangeret af bl.a. Frihedsrådet i de første år efter besættelsen. Den gamle udstilling berørte ikke emner som regeringens samarbejde med besættelsesmagten, eller konflikten mellem modstandsbevægelsen og landets øvrighed indtil den 29. august 1943, og den understøttede dermed konsensusfortællingen om besættelsestiden. Museet er dog stadig et museum for modstandskampen, men med den nye udstilling har både besættelsesmagten, de danske nazister og parlamentarikerne fået mere plads. I forhold til besættelsens efterspil nævnes kort nogen af de voldepisoder og drab der fandt sted i forbindelse med interneringerne i maj 1945. Derimod bliver den store danske landbrugseksport til Tyskland og den økonomiske kollaboration ikke nævnt, og de fejl og overgreb, der blev begået af modstandsbevægelsen i forbindelse med f.eks. stikkerlikvideringerne, bliver forbigået.⁴²

Et andet eksempel på nye tider i museumsfremstillingen af landssvigerne findes i Frøslevlejrens Museum. Selvom der efter besættelsen sad omkring 5.000 fanger, dømt eller mistænkt for landsforræderi, har deres historie indtil for nogle ganske få år siden ikke været en del af Frøslevlejrens udstilling. I dag kan man se en meget begrænset beskrivelse i form af nogle få billeder, kombineret med tekst, om de forhold der blev budt landssvigerne.⁴³

Landssvigerne, der således i mange år havde været en totalt overset gruppe i de danske museers formidling af besættelseshistorien, er begyndt at dukke op fra dybet, selvom der forsat mangler meget i afdækningen. Tøjhusmuseet, Danmarks største militærhistoriskmuseum, har eksempelvis ingen udstilling om de østfrontsfrivillige.

Ændringen i opfattelsen af besættelsestiden hænger blandt andet sammen med afslutningen på Den Kolde Krig. Efter østblokkens fald var det ikke længere nødvendigt for nationalstaten Danmark at legitimere sig ved at opretholde den unuancerede afstandtagen fra de danske landssvigerne. Herefter blev det muligt at påbegynde en nuancering af historien.⁴⁴

De ændrede synspunkter ved Tamms foredragsturne i 1995 var formentlig bl.a. et udslag af den øgede interesse for menneskerettighederne, som

vandt frem efter den kolde krig. Denne interesse blev udbygget, da den danske befolkning fulgte krigen i det tidligere Jugoslavien, og igennem medierne var vidne til grove menneskeretskrænkelser og etniske udrensninger. Konflikten gav også et indtryk af en krigs vilkårlige grusomhed, og i forbindelse med den efterfølgende krigsforbryderdomstol fik mange øjnene op for vanskelighederne ved at skille de gode fra de onde.

Alt i alt har ændringen i de internationale magtstrukturer, sammen med nye forskningsresultater, den øgede interesse for menneskerettigheder og en mere nuanceret historiefortolkning åbnet muligheden for at rokke ved den kollektive erindring om landssvigerne. I dag er det således muligt for eksempel at starte diskussionen om stikkerlikvideringernes rigtighed, og dermed skabe yderligere nuancer i billedet af besættelsestiden.

Et nyt billede?

Samtidig med at den danske befolkning stadig tager kraftig afstand fra nazismen, betyder den øgede interesse for besættelsestiden, at landssvigerne er blevet et kuriosum fra en konfliktfyldt og spændende fortid. Landssvigeren som den gode historie er således stadig aktuel, men der er sket en ændring. Efterhånden som opfattelsen af besættelsestiden begyndte at blive mere nuanceret, blev dele af den stereotypisering, landssvigerne var udsat for i efterkrigstiden, nedbrudt. Det blev derfor muligt for nogle af landssvigerne at fremstå som ofre og opnå en form for rehabilitering. Det gør sig delvis gældende for tyskerpigerne, hvis historie i dag vækker forargelse, og samfundets reaktion i 1945 opfattes af flere som overilet og forkastelig.

Den begyndende nedbrydning af stereotypiseringen giver befolkningen et større indblik i landssvigernes handlinger og motiver. Det øger muligheden for at individuel forsoning kan finde sted. Flere af de landssvigerne vi har talt med giver således udtryk for, at deres nuværende lokalmiljø kender deres fortid, men ikke tager afstand fra dem som person. Det viser, at der er en større åbenhed i befolkningen overfor landssvigerne. Denne udvikling er dog ikke ensbetydende med, at landssvigerne som gruppe er blevet tilgivet. En forsoning med landssvigerne som gruppe betyder en accept af landsforræderiet som fænomen. Det er således stadig ikke "i orden" at være den ukendte/anonyme landssviger og have forbrudt sig mod nationen, og det er stadig farligt at blive sat i forbindelse med den forkerte side. Et eksempel herpå ses i forbindelse med de afsløringer tre journalister fra Berlingske Tidende fremsatte, først i avisartikler og siden hen i en bog. De fandt frem til, at flere store danske virksomheder, herunder A.P. Møller og Danfoss, under besættelsen havde tjent store summer på salg til besættelsesmagten - handel som virksomhederne efter krigen vel og mærke ikke var blevet retsforfulgt for. Fra Danfoss' side bedyrede man sin uskyld, og satte Ditlev Tamm til at undersøge sagen. Han afviste i bogen "Danfoss under besættelsen" journalisternes beskyldninger.⁴⁵ A.P. Møller valgte at sælge sin aktiepost i Berlingske-koncernen, hvorefter koncernen måtte skifte ejer.⁴⁶ De to eksempler viser, at fortiden stadig spøger, når virksomheder, med rette eller urette, bliver beskyldt for økonomisk kollaboration med besættelsesmagten. Begge så sig nødsaget til at reagere overfor beskyldningerne, der tidligere ville have vakt mere røre, men som stadig kunne skabe en voldsom debat og dermed skade virksomhedens omdømme.

Der findes kræfter i det danske samfund, der ikke ønsker at forsones sig

med de tidligere landssvigere. Siden en gruppe østfrontsfrivillige oprettede en mindelund i 1971, har den været udsat for hærværk adskillige gange, senest i sommeren 2002.⁴⁷ Mindelunden er i en eller anden grad blevet et symbol på nazismen i Danmark. Et symbol der først og fremmest blev skabt, igennem den pressedækning lunden fik i tiden omkring etableringen. Aviserne omtalte dengang konsekvent projektet, dets medlemmer og sympatisører som nazistiske, hvad nogle givetvis også har været. At der kunne være andre motiver bag etableringen af mindelunden, blev derfor nedtonet, hvilket bidrog til stigmatiseringen af projektet og de mennesker, der stod bag.

Netop lighedstegnet mellem landssvigerne og den nazistiske ideologi blev i mindelundens tilfælde meget sigende. Mindelunden står således for nogle som et symbol på den ideologi, der er ensbetydende med at være på den forkerte side. Til trods for et lille offentligt kendskab bruges hærværk på mindelunden derfor også i dag som et politisk kampmiddel af f.eks.

Antifascistisk Aktion (AFA). Aktionen i 2002 har formentligt også været et udslag af, at mindre nynazistiske grupper i de senere år har brugt mindelunden til at mødes, på trods af at foreningen bag mindelunden har frabedt sig besøgene. Selvom foreningen også tidligere har truffet forholdsregler imod nynazisternes deltagelse, er det svært ikke at blive slået i hartkorn med nynazisterne gennem medierne. Eksistensen af en nynazistisk bevægelse i Danmark er dermed medvirkende til, at landssvigerne vedbliver med at blive opfattet som nazister. Landssvigerne bliver fanget imellem den gamle og den nye nazisme, der i virkeligheden ikke er så ny, idet den stort set er en kopi af den gamle og dyrker de samme idealer og helte.⁴⁸ Samtidig bliver mindelunden ofte opfattet som et forsøg på legitimering af de østfrontsfrivilliges krigsdeltagelse og Det Tredje Riges krigsforbrydelser og det forbliver derfor politisk ukorrekt at beskæftige sig med mindet om de danske østfrontsfrivillige.

Hærværket viser, at landssvigerne ikke kan samles og handle som gruppe. Selv når de samles privat for at pleje interne minder, får det konsekvenser i form af chikane fra dele af samfundet.

Befolkningens afstandstagen fra den organiserede nazisme kommer også til udtryk igennem fællessang foran de såkaldte "Naziborge", senest i Ålborg. Arrangementerne viser, hvordan lokalbefolkningen tager afstand fra selv små ubetydelige grupper af nazister, og det vidner om den irrationelle angst, som nazismen kan bringe op i danskerne, kombineret med en mere jordnær frygt for lokalmiljøets fremtid. Frygten for KZ-lejre og masseudryddelse, meningsløs krig og politisk undertrykkelse, kombineret med behovet for en tryk fremtid for børnene, bevirker at folk handler efter parolen: det må aldrig ske igen! Det onde (nazismen) skal således bekæmpes, selv i dets mindste afskygninger. Arrangementerne er samtidig udtryk for, at det ikke er forbundet med fare at protestere mod nazisterne, og kan derfor forvente opbakning fra stort set hele befolkningen. Folk møder op for at deltage i en manifestation af det fællesskab mod nazismen, som har eksisteret i den kollektive erindring siden befrielsen.

Nogle landssvigere føler sikkert omverdenens mere nuancerede opfattelse af dem som en lettelse, men der er stadig konsekvenser forbundet med at være en del af landssvigergruppen. I og med at landssvigerne som oftest stadig betragtes som nazister, bliver de tvunget ind i en forsvarsposition, hvis de optræder i medierne. Hver gang bliver de konfronteret med spørgsmålet om, hvorfor de deltog på den forkerte side, i modsæt-

ning til modstandsmanden der kan nøjes med at fortælle om hvornår, og hvordan han deltog. Denne indirekte afstandtagen fra landssvigerne betyder, at de stadig bliver mindet om, at de ikke er fuldt accepteret af samfundet.

Medierne lægger således op til, at landssvigerne skal angre deres handlinger for at få tilgivelse fra den resterende del af befolkningen. Ved at angre og fordømme deres egne handlinger kan landssvigerne endelig finde en plads i den kollektive erindring om besættelsestiden. Dog ikke i rollen som almindelig gennemsnitsdansker, men i rollen som angrende og selvkritisk landssviger.⁴⁹ Angeren udebliver dog i de fleste tilfælde, fordi landssvigerne er bitre over den måde, de er blevet behandlet af samfundet, og ikke kan magte endnu en tur i udstillingsvinduet. Desuden har det for mange landssvigere været vanskeligt at tage et opgør med fortidens handlinger, idet mange stadig var/er overbevist om, at de handlede rigtigt. Et sådant opgør kan også betragtes som et paradigmeskift, hvor individet forlader de trygge rammer, og dermed, til en vis grad, udelukker sig selv fra et fællesskab med andre landssvigere i eksempelvis mindelunden. Der opstår derfor en fastlåst situation, hvor ingen af parterne giver sig, og landssvigerne har derfor svært ved selv at bidrage til en mere nuanceret opfattelse af besættelsestiden.

Landssvigerne er derfor individuelt meget opmærksomme på hvordan, de bliver behandlet i medie billedet, og der er en udbredt frygt for at udlevere oplysninger, der kan misbruges til endnu engang at stille dem i et dårligt lys. De er ofte stærkt mistænksomme overfor ukendte personer, der er interesseret i deres fortid, og som en konsekvens heraf er det svært at få dem i tale. De holder kortene tæt ind til kroppen, og når de mødes, er der ikke tale om offentligt annoncerede eller tilgængelige møder, men helt private sammenkomster.

Befolkningens opfattelse af landssvigerne som gruppe er således ikke ændret væsentligt siden slutningen af 1940'erne, hvor mediernes interesse for fænomenet faldt meget. Det er svært at tillade et mere nuanceret billede af en befolkningsgruppe der symboliserer det "onde", og derfor går udviklingen langsomt. Der er dog visse brud, idet den kollektive erindring indenfor faghistorikermiljøet er ændret, og i dag fremstår mere sammensat. Forskellen mellem den historiske erindring og den kollektive erindring er således blevet større. Dog må man forvente, at der i fremtiden vil forekomme en tilnærmelse, således at befolkningens syn vil nærme sig faghistorikernes, idet det ikke længere er forkert at behandle den tabende side i forskning og medier.

På den anden side har statsminister Anders Fogh Rasmussen i to omgange langet ud efter samarbejdspolitikken og taget afstand fra de politikere, der efter hans mening tog forkerte valg ved at samarbejde med besættelsesmagten. Statsministerens udtalelser er den første officielle afstandtagen til politikken, og selvom synspunkterne i høj grad blev brugt til at legitimere nutidige udenrigspolitiske beslutninger, har de konsekvenser for synet på landssvigerne. Fogh Rasmussen gentager den umiddelbare efterkrigstids sort/hvide billede, hvor man enten var på den gode eller på den onde side. Dermed er der ingen legitim grund for samarbejde, og den historiske kontekst er ligegyldig. Hvis det syn bliver det herskende kommer den umiddelbare efterkrigsopdeling af befolkning i sort/hvid grupper til igen at være den altdominerende.

Men der er forhold der taler imod at dette skulle ske, for på det individu-

elle niveau er der sket store ændringer. Befolkningen tager i dag ikke specielt stor afstand fra den enkelte landssviger som person. Landssvigerne er i dag alle ældre mennesker, og de behandles i reglen med en vis respekt og overbærenhed. Det er dog ikke ensbetydende med accept af landssvigerens handlinger. Snarere er det et udtryk for at landssvigerne først fortæller om deres fortid, når de er etableret i et miljø, og dermed formår selv at nuancere billedet, kombineret med den begyndende nuancering af den kollektive erindring. Befolkningen tager således ikke længere mekanisk afstand fra personer med en landssvigerbaggrund. Med Søren Faulis film "Min morfars morder", der handler om Faulis møde med Søren Kam, der var med til at slå hans morfar ihjel, er der kommet et bud på, hvordan forsoningen med landssvigerne på et personligt niveau rent konkret kan udspille sig. Det er populært at tale om tingene, hvor fortrængningen tidligere har været dominerende. Filmen har været med til at skabe debat om hvorvidt Kam, som siden 1945 har været efterlyst for mordet, skal tilgives eller retsforfølges, og i øjeblikket arbejdes der på at få Kam udleveret fra Tyskland, hvor han har holdt skjult siden 1945.

Selvom forsoningsdiskussionen således er højaktuel, er det et stort spørgsmål, om der nogensinde vil ske en forsoning med landssvigerne. Ved Tamms foredragsrække i 1995 var røster fremme om, at der skulle gives en eller anden form for tilkendegivelse af, at retsopgøret havde været en kende for hårdt, men det er aldrig blevet diskuteret for alvor. Det er da også meget tvivlsomt, om der kommer en sådan tilkendegivelse fra offentligt hold, og landssvigerne må derfor formentlig nøjes med den trøst, der kan ligge i, at deres rolle langsomt bliver forklaret og nuanceret i befolkningens bevidsthed.

Litteratur:

- Bryld, Claus & Anette Warring (1998): "Besættelsestiden som kollektiv erindring", Roskilde Universitetsforlag, København
- Bryld, Claus (2001): "Kampen om historien", Roskilde Universitetsforlag, København
- Brønsted, Johannes & Knud Gedde (red.) (1946): "De fem lange aar", Nordisk forlag, København
- Christiansen, Søren Billeschou; Rasmus Hyllested & Rasmus Nielsen (2003): "De danske landssvigerne efter befrielsen", upubliceret historiespeciale fra Roskilde Universitetscenter.
- Christensen, Claus B.; Niels B. Poulsen & Peter S. Smith, (2000): "Under hagekors og Dannebrog", Aschehoug, København.
- Davidsen, Leif & Karsten Linhardt (1999): "Østfronten – danskere i krig", Gyldendal, København
- Eriksen, Anne (1995): "Det var noe annet under krigen", Pax Forlag, Oslo
- Eyben, W. E. v. (1968): "Thi kendes for ret", Juristforbundets Forlag, København.
- Haaest, Erik (1995): "Frikorpsfolk", Forlaget Bogan, Lyngby.
- Haaest, Erik (1998): "Intet nyt fra østfronten", Bogan, Lyngby.
- Jensen, Sine; Pauline Kvorning & Mette S. Jakobsen (1998): "En analyse af helte- og forræderfremstillinger i Politiken og Berlingske Tidende fra befrielsessommeren 1945" Upubliceret projekt fra

instituttet V, Roskilde Universitetscenter

- Jørgensen, Kaare Rübner: "Besættelse og befrielse på film" i Noter nr. 122, december 1994
- Kristensen, Henrik S. (2002): "Frøslevlejren – fangelejr, museum, mindesmærke, efterskole og Foreningen for danske Eksportvognmænd" i Sønderjyske Almanak, Sønderjydsk Skoleforening.
- La Cour, Vilhelm (red.) (1945-47): "Danmark under besættelsen", København
- Lauridsen, John T. (1995): "Opgør og udrensning" i Den Jyske Historiker nr. 71
- Lauridsen, John T. (2002): "Dansk nazisme 1930-45 – og derefter", Gyldendal, København
- Mørch, Søren (1996): "Den sidste Danmarkshistorie", Gyldendal, København
- Roslyng-Jensen, Palle: "Besættelsesforskningen 1995-2001", Historisk Tidsskrift bind 101 hæfte 2
- Sønderriis, Ebbe (1985): "Udrensning til tops og til bunds" i "Dengang under besættelsen – ubekvemme historier om en splittet nation", Lars Møller & Anette Wiborg (red.)
- Tamm, Ditlev (1997): "Retsopgøret efter besættelsen" vol. I & II, 3. udg., Gyldendal, København.
- Tamm, Ditlev (2001): "Danfoss under besættelsen", Museet for Sønderborg slot, Augustenborg

NOTER

¹ Jensen, Kvorning & Jakobsen, s. 71

² Jensen, Kvorning, & Jakobsen, s. 73

³ DR TV, 20. februar 1988: "Danmark under besættelsen, del 20"

⁴ Christiansen, Hyllested & Nielsen, s.126

⁵ Christiansen, Hyllested & Nielsen, s.126

⁶ Bryld & Warring, s 78-80

⁷ Sønderriis, s.130

⁸ Tamm (1997), s. 210-211

⁹ Jensen, Kvorning, & Jakobsen, s. 73

¹⁰ Jensen, Kvorning & Jakobsen, s. 83

¹¹ Jensen, Kvorning & Jakobsen, s. 83-84

¹² Lauritsen i Brøndsted & Gedde (red.), s. 1386

¹³ Jensen, Kvorning & Jakobsen, s. 85

¹⁴ La Cour i La Cour (red.), Bind II, s.508

¹⁵ Lauridsen (1995), s. 69

¹⁶ Jensen, Kvorning & Jakobsen, s. 86

¹⁷ Jensen, Kvorning & Jakobsen, s. 86

¹⁸ Politiken, 31. marts 1946: "50 pCt. af Landssvigerne er psykisk abnorme"

¹⁹ Politiken, 31. marts 1946: "50 pCt. af Landssvigerne er psykisk abnorme"

²⁰ Lauridsen (2002), s. 20

²¹ Christiansen, Hyllested & Nielsen, s.145

²² For eksempel den såkaldte officerssskandale: Politiken, d. 21 november 1954 eller Ekstrabladet, d. 30 december 1954

²³ Politiken, 4., 5., 7., 10., 12., 14., & 16. november 1975.

²⁴ Politiken, 4. november 1975: "Et mareridt bag vandtætte skodder"

²⁵ Politiken, 14. november 1975: "Det kan ske igen" & 16. november 1975: "Nor-

male mennesker der blev mordere”.

²⁶ DR P1, 18., 19., 20., 21. & 22. februar 1985: ”Østfronten 1-5” & DR P1, 6. september 1990: ”Frivillig i Frikorps Danmark”

²⁷ DR TV, 12. september 1987 – 27 februar 1988: ”Danmark under besættelsen, del 1-21”

²⁸ Jørgensen, p. 24-26

²⁹ DR TV, 19. september 1987: ”Danmark under besættelsen, del 2”

³⁰ Eriksen, s. 150-151

³¹ TV2, 19. februar 1995: ”Dobbelt Forræderi”

³² DR TV, 19. april 1993: ”De blev kaldt tyskertøse”

³³ Bl.a. Ekstra Bladet, 4. juni 1990: ”Et liv i hagekorset skygge”, Det Fri Aktuelt, 9. juli 1992: ”For evigt forrædere”, Ekstra Bladet, 9. april 1996: ”Portræt/interview: Oluf Krabbe – nazist til døden”, Viborg Folkeblad, 7. oktober 2000: ”Jeg var tysk soldat” & Jyske Vestkysten, 21. juli 2002: ”Historiens øjenvidner får ordet”

³⁴ Bryld & Warring, s. 405

³⁵ Bryld & Warring, s. 403 & 409

³⁶ Weekendavisen, 8. - 15. august 1997: ”Konfrontationen med ’Kohud’”, 22. – 28. august 1997: ”Fokus på frivillige” & DR P1, 7. december 1997: ”Danske nazister på pension i Tyskland”

³⁷ DR P1, 14. januar 1999: ”Under hagekors og Dannebrog” & DR2, 12. september 1999 ”Århundredets vidner”

³⁸ Davidsen & Lindhardt (1999)

³⁹ Bryld (2001), s. 51

⁴⁰ Bryld & Warring, s. 176-177

⁴¹ Tamm (1997), s. 790 & 793

⁴² Bryld & Warring, s. 431-444

⁴³ Kristensen (2002), s. 110-111

⁴⁴ Mørch (1996), s. 333

⁴⁵ Tamm (2001), s. 11-13

⁴⁶ Roslyng-Jensen, s. 511

⁴⁷ Ekstra Bladet, 3. juni 1982: ”Gamle SS-Soldater genåbner mindelund” & Politiken, 28 august 1992: ”Frikorps Danmarks mindelund raseret”

⁴⁸ Lauridsen (2002), s.449-458

⁴⁹ Eriksen, s. 156-157